

Şəfəq Binyamin qızı Cəfərova
Bakı Dövlət Universiteti
şefeq-ceferova-91@mail.ru

AZƏRBAYCAN DASTANLARININ DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: Azərbaycan dastanları, sintaktik konstruksiya, tabeli mürəkkəb cümlə, semantika, struktur əlaqə

Key words: Azerbaijani dastans, syntactic construction, complex sentence, semantics, structural link

Ключевые слова: азербайджанские дастаны, синтаксическая конструкция, сложноподчиненное предложение, семантика, структурная связь

Giriş

Azərbaycan dastanlarının dilində tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına kifayət qədər rast gəlmək olur. Bildiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlələrdən ibarət olur. Baş cümlələr öz qrammatik vəziyyətinə görə sərbəst, budaq cümlələr isə ondan asılı olur. Tabeli mürəkkəb cümlələr ən azı iki cümlənin tabelilik əlaqəsi ilə birləşməsindən yaranır. Çünki tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sadə cümlələrdən, eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət ola bilər. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələri yadıma salsaq, bu fikrin təsdiqini tapmış oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlənin müstəqilliyi nisbi müstəqillikdir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrinə görə təsnifi dilçilikdə böyük mübahisələrə yol açıb. Budaq cümlənin növləri haqqında müxtəlif dilçilər fərqli fikirlər səsləndiriblər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növlərinə görə müəyyən edilir, yəni tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab edilir. Budaq cümlənin növü tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklərdə budaq cümlənin növü və miqdarı müxtəlif göstərilmişdir. Bu bölgü asılı cümlənin baş cümləyə münasibətində sintaktik funksiyası ilə əlaqədardır. Bəzi dövrlərdə Azərbaycan dilçiləri budaq cümlənin sayını 8, bəzi dövrlərdə 7, bəzi dövrlərdə 12-yə çatdırdılar. 1952-ci ildə dilçilikdə yeni bir addım atılır. Belə ki, bu tarixə qədər subyektə olan feili bağlama, qoşmalı feili sifət, məsdər tərkibləri də budaq cümlə kimi qəbul olunurdusa, 1952-ci ildən sonra bu prinsip sıradan çıxarılır və onlar cümlə üzvü hesab olunur.

Dilçiliyimizdə budaq cümlələrin növü haqqında mübahisəli fikirlər olsa da, bu gün çağdaş Azərbaycan dilində budaq cümlələrin miqdarı 15-dir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur cəhətdən digər təsnifi budaq cümlənin işlənmə yerinə görədir (budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl və sonra gəlməsi). Tabeli mürəkkəb cümlələrdə birinci bölgü prinsipi funksiol-semantik bölgü hesab olunur. Azərbaycan dastanlarının dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin hər bir təsnifinə uyğun nümunələr var. Ədəbi dillə üst-üstə düşən konstruksiyalardan əlavə canlı danışiq dilinə uyğun gələn cümlə tipləri də var:

Mən sənə deyirəm ki, özünü itirmə, nə də sə, deynən anamsan, bacımsan, nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan ("Məhəmməd və Güləndam" dastanı). Məhəbbət dastanından götürülmüş sintaktik konstruksiya qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə strukturuna sahibdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gündəlik məişət ünsiyyətimizdə daha çox lokanizmə meyilli olsaq da, bu tip mürəkkəb struktura malik cümlələrdən də istifadə edirik. Dastan dilində xalq danışiq dilinə xas olan leksik nümunələrə tez-tez rast gəlinir. Bunlardan biri də yuxarıda təqdim etdiyimiz sintaktik konstruksiyada mövcuddur (deynən). Xatırladaq ki, həmin leksik vahid üzərində olan şəkilçi morfem hal-hazırda dialekt ünsürüdür.

Sintaktik konstruksiya baş cümlə ilə başlayır (*mən sənə deyirəm ki*) və özündən sonra gələn budaq cümlə (*özünü itirmə, nə də sə, deynən anamsan, bacımsan, nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan*) ilə "ki" bağlayıcısı ilə qrammatik əlaqələnməsi var. Budaq cümlə baş cümlənin semantik cəhətdən obyekt qismində çıxış edir və cümlə funksional-semantik bölgüyə görə tamamlıq budaq cümli tabeli mürəkkəb cümlə hesab olunur. Budaq cümlənin özü də iki tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir (...*özünü itirmə, nə də sə, deynən anamsan, bacımsan, nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan*). İki cümlənin hər biri şərt semantikasına əsasən əlaqəli. Cümlənin əvvəlində olan "*özünü itirmə*" ifadəsi sonrakı tabeli mürəkkəb cümləyə də aiddir və ellipsisə uğrayıb. (*özünü itirmə, nə də sə, deynən anamsan, bacımsan, özünü itirmə nə sorussa, deynən anamsan, bacımsan*) Cümlənin daxilində də gizli tabeli mürəkkəb cümlə də var (*deynən anamsan, bacımsan*) bu cümlənin daxilində də "ki" bağlayıcısı bərpa oluna bilər.

Bildiyimiz kimi dildə inkişaf iki cür gedir.

1. Mürəkkəb quruluşdan sadələşməyə doğru.

2. Sadə quruluşdan mürəkkəbləşməyə doğru.

Dilin sintaktik səviyyəsində birinci halda qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr, ikinci halda isə tabeli mürəkkəb cümlənin natamam formaları yaranır. Azərbaycan dastanlarının dilində hər iki formaya aid nümunələr mövcuddur. Ümumilikdə nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, dastanlarımızın dili xalq danışığı dilinə və şifahi dilə daha çox uyğun gəlir. Dastan dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə nümunələri var:

Hər yerdə deyilirdi ki, Dəli Mahmudun qəhvəxanasına Təbrizdən bir aşığı gəlib ki, elə gözəl oxuyur, deyirsən, bülbül cəh-cəh vurub zəngulə çəkir (“Aşığı Qərib və Şahsənəm” dastanı).

Şifahi dilə uyğun qrammatik quruluşa malik olan bir nümunə ilə qarşılaşırıq. Cümlənin birinci komponentinə sonrakı komponentlər ümumi halda mübtəda budaq cümləsi şəklində bağlanıb və sual ilk komponentdən yaranır. (*Hər yerdə deyilirdi ,.... NƏ?...*). İkinci komponentdən sonra cümlənin struktur – semantik durumu mürəkkəbləşir.

Dəli Mahmudun qəhvəxanasına Təbrizdən bir aşığı gəlib, elə gözəl oxuyur...

İkinci komponentlə üçüncü komponentin arasında təyinedicilik semantikasi var, yəni sintaktik konstruksiyanın bu hissəsini təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə adlandırmaq olar. Sintaktik konstruksiyanın bu komponentini ayrıca sadələşdirək:

Dəli Mahmudun qəhvəxanasına Təbrizdən gözəl oxuyan aşığı gəlib.

Sonrakı komponentinin, yəni sintaktik konstruksiyanın dördüncü hissəsinin üçüncü komponentdəki təyinedici hissənin-budaq cümlənin bənzətmə-müqayisə semantikasi ilə tamamlandığını görürük:

....Elə gözəl oxuyur, deyirsən, bülbül cəh-cəh vurub zəngulə çəkir.

Komponentləri bağlayan “*deyirsən*” sözü baş cümlə kimi görünsə də, fikrimizcə, bu nümunədə sintaktik konstruksiyanın ümumi semantik-məna münasibətini nəzərə aldığımız zaman həmin sözün tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi kimi yox, ara söz səviyyəsində istifadə edildiyini görürük. Digər bir tərəfdən, əgər cümlə səviyyəsində olduğunu düşünsək, o zaman cümlənin ifadə etdiyi məna tamamilə fərqli olur və bu zaman sintaktik konstruksiyanın komponentləri arasında semantik əlaqə itir. Bu kimi hallar dastan dilində kifayət qədərdir və bu kimi sintaktik konstruksiyaların yaranmasına səbəb baş cümlənin transformasiyaya uğraması hadisəsi olur. Konstruksiya daxilində istifadə edilən “*deyirsən*” sözü “*sanki*”, “*elə bil*” bənzətmə semantikasına sahib olan modal sözləri xatırladır. “Zaman keçdikcə danışıda bu cəhət daha da inkişaf edir, baş cümlə olmaq keyfiyyəti yavaş-yavaş azalır, münasibət ifadə etmək keyfiyyəti çoxalır və nəhayət , üstün gəlir. (2;401) Sonuncu komponentin tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu düşünərək nümunəni təhlil edək:

...Deyirsən, bülbül cəh-cəh vurub zəngulə çəkir.

Nümunəyə müstəqil halda baxdıqda sintaktik konstruksiyanın tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğu heç bir şübhə doğurmur. Cümlənin sadələşmiş formasına baxaq:

Bülbülün cəh-cəh vurub zəngulə çəkdiyini deyirsən.

Doğrudan da, cümləyə bu şəkildə nəzər yetiriyimiz zaman cümlənin ümumi sintaktik konstruksiyanın ifadə etdiyi məna çalarından tamamilə fərqli semantikaya malik olduğu aydın görünür. Dastanlarımızın dilində bu kimi nümunələr daha çoxdur və təbii ki, bunun səbəbi dastan dilinin ədəbi dildən daha çox şifahi dilə uyğun gəlməsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ədəbiyyatımız üçün nə qədər mühüm dəyərə sahibdirsə, dilimizin qədim çalarlarını özündə mühafizə etdiyi üçün bir o qədər də Azərbaycan dilçiliyi üçün önəmlidir. Dastan dilində tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyaları vasitəsilə nitqlə daha çox təqdim olunur. Bu da digər dastanların dilindən fərqli xüsusiyyətdir, çünki digər dastanlarımızın dilində həmin cümlə konstruksiyaları “*ki*” bağlayıcısı ilə əlaqələndirilir və tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi kimi verilir. Dastanın dilində baş cümlənin hər bir struktur-semantik nümunəsinə rast gəlmək olur. Baş cümlə ilə budaq cümlənin yeri üslub gərəyi bəzən dəyişdirilir. Yəni strukturuna görə baş cümlə budaq cümlədən sonra gəlməlidirsə, inversiya ilə budaq cümlə baş cümlədən önə keçirilir və əksinə. Maraqlıdır ki, xalq danışığı dilində bu kimi hallar daha çox istifadə olunur. Nümunəyə baxaq:

Təkur aydır: “Bu yigidin sözi yügrək, əgər əlində hünəri var isə”.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “əgər” şərt bağlayıcısı budaq cümlədə işlənir və həmin budaq cümlənin xəbərində isə (-sa,-sə) hissəciyi ya verilir, ya da asanlıqla bərpa oluna bilər. Bu zaman dilin qrammatik tələbinə uyğun olaraq budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir. Lakin gördüyümüz kimi, nümunədə cümlədə qrammatik qayda-qanunlar yerində saxlanılsa da, sadəcə baş cümlə ilə budaq cümlənin yeri daha emosional nitq təqdimi üçün dəyişdirilmişdir. Cümlənin inveriyasını ləğv edərək baxaq:

Təkur aydır: “Əgər əlində hünəri var isə, bu yigidin sözi yügrəkdir”.

İki nümunəni müqayisə edək. Struktur cəhətdən dəyişdirilən cümlələrin semantikasi şərt məzmunu ilə eyni şəkildə qalsa da, birinci cümlədə semantika daha güclü və tutarlıdır, ikinci cümlədə isə daha zəifdir, sanki cümlədə semantik bağ qırılır.

Dastan dilində nəzərə çarpan tendensiyalardan biri də qənaət meyilidir. Dilin inkişafı ilə əlaqədar dildə mürəkkəb cümlələrin qrammatik və semantik cəhətdən mürəkkəb formaları yaranır, eyni zamanda həmçinin sadələşməyə aparən qənaət prinsipi də mövcuddur. Dildə bu qənaət prinsipi ellipsis hadisəsi hesabına yaranır. Dilin müxtəlif səviyyələrində bu dil hadisəsi özünü biruzə verir. “Sintaksisdə qənaət meylinə söz birləşmələrinin tərəfləri və cümlə üzvlərinin ixtisarı formasına təsadüf edirik”. (13; 78) Ədəbi dillə müqayisədə canlı danışq dilində ellipsis hadisəsinə daha çox rast gəlinir. Sözügedən dil hadisəsi qrammatik quruluşu dəyişir. Əslində semantik cəhətdən sadə və mürəkkəb cümlələr arasında çox böyük fərq yoxdur, informativ cəhətdən hər iki quruluş eyni ola bilər. Struktur cəhətdən mürəkkəb cümlə ilə sadə cümlə arasında böyük fərq olsa da, semantik cəhətdən fərq o qədər də böyük olmaya bilər.

İnformasiya ilə semantika yükü hər zaman eyni deyil. Ellipsisə uğrayan sintaktik konstruksiyanın lazımsız hesab olunan hissəsi onun informasiya yükünü azaldır, lakin sematik cəhətdən bir dəyişiklik getmir, yəni gizlənmiş hissə semantik cəhətdən yenə də məlum olur.

“Tabeli mürəkkəb cümlənin elliptik forması o konstruksiyalara deyilir ki, onlar əslən mürəkkəb quruluşlu olsalar da, daha mürəkkəb informativ yükə malik olsalar da, sonradan onlardakı ellipsis, yəni baş və ya budaq cümlənin hər hansı birinin işlədilməməsi onlarda istər struktur, istərsə də semantik baxımdan natamamlıq ilk baxışda hiss olunmur”. (11;125) Cümlənin quruluşca bütün formalarında ixtisarlar mümkündür. Azərbaycan dastanlarının dilində tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiylarında ixtisarlar var. Bu daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi dastan dilinin şifahi dillə uyğunluğu ilə bağlıdır. Nümunələrə baxaq:

Alı xan irəli yeriyib, kağızı aldı, elə belə baxdı, pərinin dəsti-xəttidir. (“Alı xan və Pəri” dastanı).

İlk baxışda sintaktik konstruksiya da bir natamamlıq nəzərə çarpmır. Lakin cümləyə diqqətlə baxdıqımız zaman konstruksiya da baş cümlənin ixtisar olunduğunu görürük.

Alı xan irəli yeriyib, kağızı aldı, elə belə baxdı, gördü ki, pərinin dəsti-xəttidir.

Sintaktik konstruksiya da “gördü ki” baş cümləsi əslində ixtisar olunmuşdur.

Dastan dilində dialoqlarda maraqlı cümlə strukturları var. Nümunəyə baxaq:

...Kişi belə dedikdə Sayat xanım öz-özünə dedi.

-Əgər mənim yuxuda gördüyüm, bədəsini içdiyim bu Əmrah isə...

Kişidən adını doğru söyləməsini tələb etdikdə yenə kişi dedi:

-Əmrahdı.

Sayat xanım ürəyində dedi:

-Mənə lazım deyil. (“Əzəmətli Əmrah” dastanı)

Dialoq daxilində tabeli mürəkkəb cümlə iki yarımçıq cümlə strukturunda təqdim olunub. Budaq cümlə dialoqun əvvəlində verildiyi halda, daha sonra fikir yarımçıq saxlanılır və informasiya dialoqun sonunda tamamlanır. Dialoqun son cümləsi sadə cümlə kimi görünərsə də, dialoqun əvvəlində verilən budaq cümlənin ixtisar olunmuş baş cümləsidir:

...Kişi belə dedikdə Sayat xanım öz-özünə dedi.

-Əgər mənim yuxuda gördüyüm, bədəsini içdiyim bu Əmrah isə...

Kişidən adını doğru söyləməsini tələb etdikdə yenə kişi dedi:

-Əmrahdı.

Sayat xanım ürəyində dedi:

-Mənə lazım deyil.

Dialoqda komponentlər ayrı-ayrı təqdim olunursa da, əslində ikinci komponent birincinin məchul subyektidir, yəni nümunə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bu nümunədə sintaktik konstruksiya həm struktur, həm də semantik cəhətdən parçalanmış formada təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin və xalq danışq dilinin vəhdətində yaranan dastan dili Azərbaycan türkcəsinin bütün incəliklərinə sahibdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin bütün struktur və semantik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən sintaktik konstruksiylar mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarında tabeli mürəkkəb cümlələr” // ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası), 1975. № 2.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı. 1974.
3. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə. Sintaksis. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007.
4. Azərbaycan xalq dastanları. II cild. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1961.
5. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1979.
6. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Yazıçı, 1980.

7. Cəlilov B.A. Azərbaycan dilində qoşulma konstruksiyalar. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələlər” kitabı. ADU nəşriyyatı. Bakı, 1982.
8. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: API nəşriyyatı. 1959.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. Bakı: “Elm” nəşriyyatı. 2012.
10. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV cild. (Dərslik). Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2007.
11. Müzəffəroğlu T. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azərnəşr, 2002
12. Vəliyev K.N. Dastan poetikası. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1984.
13. Yusifov M. Morfoloji və sintaktik kateqoriyalarında qənaət meyli // ADU-nun elmi əsərləri (dil və ədəbiyyat seriyası). Bakı: 1975.

The structural-semantic analysis of the complex sentences in the language of Azerbaijani dastans

Summary

The article contains the structural-semantic analysis of the complex sentences in the language of Azerbaijani dastans which are a part of the common Turkic folklore. It is known that creation and distribution of the folklore samples take place in the oral form; however, when publishing these literary-artistic samples they must conform to the literary language. So the language of Azerbaijani dastans combines the peculiarities of both the literary and conversational languages. There are forms of the development in the syntactic layer of the language of Azerbaijani dastans which conform to the history of creation of the concrete dastan. Although simple sentences are used in the language of dastans more often the examples of use of the different structural-semantic types of the complex sentence occur, too. It is noted that mixed types of the complex sentence appeared in the language of Azerbaijani dastans during the process of the development to complication, but incomplete forms of the complex sentence emerged during the process of the development to simplification.

Our research shows that there are certain structural similarities and differences between the constructions of the complex sentence in the language of dastans and in the modern Azerbaijani language. Emergence of the constructions with the different structure and type of the semantic link during the process of the historical development of the language is quite natural. The analysis carried out shows that the language of Azerbaijani dastans contains the syntactic constructions which are more typical for the modern conversational language than for the literary language.

Структурно-семантический анализ сложноподчиненных предложений в языке азербайджанских дастанов

Резюме

В статье на основе конкретных примеров и фактов проводится структурно-семантический анализ сложноподчиненных предложений в языке азербайджанских дастанов, являющихся составной частью общетюркского фольклора. Известно, что создание и распространение образцов фольклора происходит в устной форме, тем не менее при издании эти литературно-художественные образцы должны соответствовать литературному языку. По этой причине язык азербайджанских дастанов объединяет в себе особенности как литературного, так и живого разговорного языка. В синтаксическом пласте языка дастанов имеются формы развития, соответствующие истории создания данного дастана. Хотя в языке дастанов чаще всего употребляются простые предложения, однако встречаются и примеры использования различных структурно-семантических типов сложноподчиненных предложений. Отмечается, что в языке дастанов в процессе развития к усложнению на синтаксическом уровне образовались сложноподчиненные предложения смешанного типа, в процессе же развития к упрощению образовались неполные формы сложноподчиненных предложений.

Как показало наше исследование, между конструкциями сложноподчиненных предложений в языке дастанов и в современном азербайджанском языке имеются определенные структурные сходства и различия. Появление конструкций с различной структурой и типом семантической связи в процессе исторического развития языка вполне закономерно. Проведенный нами анализ показал, что в языке азербайджанских дастанов встречаются синтаксические конструкции, более характерные современной разговорной речи, нежели литературному языку.

Rəyçi: prof. S.Abdullayeva

Göndərib: 20.06.2020

Qəbul edilib: 22.06.2020